

УДК 94(497.2):070.15(=163.3)«1887/1894»

Д. В. Миколенко

МАКЕДОНСЬКЕ ПИТАННЯ НА ШПАЛЬТАХ БОЛГАРСЬКОЇ ПРОУРЯДОВОЇ ГАЗЕТИ «СВОБОДА» (1887–1894 рр.)

В статті розглядаються особливості висвітлення македонського питання провладним виданням «Свобода» у контексті агітаційно-пропагандистської роботи уряду С. Стамболова і Народно-ліберальної партії. Автор робить висновок, що, незважаючи на тенденційність публікацій газети, матеріали, представлені на її шпальтах, дозволяють доповнити уявлення про «стамболовістський» підхід до розв'язання македонського питання, про місце цієї проблеми у політичному житті Болгарії, а також про міжнародну ситуацію, яка склалася на Балканах у 1887–1894 рр.

Ключові слова: македонське питання, Народно-ліберальна партія, «стамболовісти», «Свобода».

В статье рассматриваются особенности освещения македонского вопроса провластным изданием «Свобода» в контексте агитационно-пропагандистской работы правительства С. Стамболова и Народно-либеральной партии. Автор делает вывод, что, несмотря на тенденциозность публикаций газеты, материалы, представленные на ее страницах, позволяют дополнить представление о «стамболовистском» подходе к решению македонского вопроса, о месте этой проблемы в политической жизни Болгарии, а также о сложившейся международной ситуации на Балканах в 1887–1894 гг.

Ключевые слова: македонский вопрос, Народно-либеральная партия, «стамболовисты», «Свобода».

The article deals with the features of Macedonian issue illumination by the pro-government publication «Svoboda» in the context of propaganda of the Stambolov and People's Liberal Party. The author concludes that despite the biased newspaper articles, materials, presented in its pages, can supplement the idea of «stambolovistskiy» approach to the Macedonian question and the place of this issue in the political life of Bulgaria, as well as the international situation in the Balkans in 1887–1894 years.

Key words: *Macedonian question, the People's Liberal Party, «stambolovisty», «Svoboda».*

Постановка¹⁶ проблеми. В останню чверть XIX ст. македонське питання¹ представляло собою складну міжнародну проблему, тісно переплетену з державними інтересами багатьох країн. У зовнішній політиці Болгарії часів прем'єрства С. Стамболова (1887–1894 рр.) воно також займало важливе місце. Уряд втілював у життя національну програму, визначену сан-стефанським проектом², кінцевою метою якої було приєднання Македонії до князівства.

Актуальність дослідження македонської проблеми в історичній науці зумовлена необхідністю пошуку нових підходів до висвітлення цієї теми, адже деякі її аспекти залишаються дискусійними та неоднозначно й упереджено трактуються у македонській, болгарській, грецькій і сербській історіографії.

Аналіз актуальних досліджень. Спроби кабінету міністрів С. Стамболова вирішити македонське питання на користь Болгарії відтворені у чисельних наукових публікаціях [2; 3; 4; 5; 7; 8; 25; 26]. Проте окремі аспекти вказаної теми й сьогодні знаходяться поза увагою вчених-істориків. Зокрема, недостатньо добре досліджена агітаційно-пропагандистська та роз'яснювальна робота, яку проводив кабінет міністрів і правляча Народно-ліберальна партія (НЛП)³ з цього приводу. Звичайно, влада всіляко намагалася пояснити населенню країни, чому саме її варіант реалізації національної програми був найбільш оптимальним, розкривала значення і цілі своїх ініціатив, робила спроби заручитися підтримкою громадськості та дискредитувати опонентів, які пропонували альтернативні способи вирішення проблеми. І все це знаходило відображення на шпальтах підконтрольної уряду газети «Свобода» – одного із основних джерел з вивчення зазначеної теми. Метою даної статті є аналіз її публікацій, які дозволяють скласти уявлення про місце македонського питання у політиці уряду С. Стамболова. Однак при цьому слід враховувати, що цю тему тогочасна болгарська влада використовувала у своїй агітаційно-пропагандистській роботі, у тому числі для дискредитації опонентів. Саме тому офіційний орган кабінету міністрів

був схильним до тенденційного висвітлення вказаної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Заснована у 1886 р. як інформаційний орган НЛП «Свобода» дуже скоро перетворилася на одне з найвпливовіших видань країни. З 4 жовтня (дня публікації першого номера) вона почала виходити регулярно – спочатку один раз на тиждень. 1887 року прем'єр-міністр С. Стамболов перетворив газету на рупор свого уряду, розпочавши її фінансування з державного бюджету⁴.

Протягом 1887–1894 рр. «Свобода» активно підтримувала політичний курс влади. Для неї була характерна подача матеріалу в рамках чіткої ідеологічної догми. Проте, на відміну від інших політичних видань країни⁵, вона пропонувала не тенденційно підібрані новини, а доволі професійно і компетентно створені огляди, які формували у населення цілісне уявлення про останні події у Болгарії та світі. Зміст газети вирізнявся різноманіттям розміщеної на її шпальтах інформації. Крім статей агітаційно-пропагандистського характеру читачеві пропонувалися коментарі останніх новин, аналіз публікацій провідних світових газет, фейлетони тощо. У своєму розпорядженні «Свобода» мала власних закордонних кореспондентів, котрі своєчасно надсилали до головної редакції актуальний матеріал. Серед її співробітників нараховувалося чимало досвідчених суспільно-політичних діячів, журналістів і публіцистів – Д. Різов, З. Стоянов, П. Пешев. Все це давало змогу вигравати інформаційні війни у політичних опонентів НЛП та уряду.

У перші три роки правління С. Стамболова газета «Свобода» на своїх шпальтах розгорнула широку підтримку заходів кабінету міністрів, який намагався отримати від Стамбулу дозвіл на призначення владик Екзархату в македонських епархіях, а також на створення нових болгаромовних шкіл у Скопському, Бітольському і Салонікському вілаєтах. Журналісти зазначали, що вказаної мети можна досягти шляхом переговорів зі Стамбулом, переконуючи читачів у готовності Порти піти на компроміс: «Туреччина сьогодні дає надію на вирішення нашого [національного – Д. М.] питання на користь Болгарії» [13].

Втім Порта не квапилася йти на поступки, та й великі держави, які прагнули збереження статус-кво на Балканах, не поспішали сприяти задумам Софії. Визнаючи необхідність проведення реформ у Македонії, Великобританія, Франція, Німеччина, Росія й Австро-Угорщина воліли утримуватися від активного втручання у ситуацію на півострові.

У цій ситуації риторика болгарської проурядової газети «Свобода» по відношенню до Османської імперії ставала все більш жорсткішою. В її статтях надавалися факти злочинів турецької адміністрації проти християнського населення Македонії і Фракії, а також наводилися приклади утисків місцевих жителів з боку священників Константинопольської патріархії [9]. Все це підтверджувалося свідченнями мешканців Скопського, Бітольського і Салонікського віластів [10]. «Народ не може мовчати і терпіти, коли одна його частина постійно стикається з порушеннями своїх прав, – пише редактор З. Стоянов, – Якщо Європа не бажає розглядати східне питання, а Туреччина не спроможна забезпечити передбачені Берлінським трактатом реформи⁶, то країну [Македонію – Д. М.] необхідно передати під управління Болгарії. Це найбільш реальний спосіб покласти край усім суперечностям» [12]. В інших своїх публікаціях «Свобода» стверджувала, що Стамбул сам зацікавлений у вирішенні македонського питання, проте незрозумілим є чому від зволікає: «Єдиний спосіб... зберегти цілісність Османської імперії – це надання болгарам [Македонії і Фракії – Д. М.] права на самоврядування... У такий чином Порта подолає внутрішню кризу» [11].

Протягом перших років роботи уряду С. Стамболова так і не вдалося досягти бажаних результатів – Стамбул не задовольнив вимог Софії. Це надало політичній опозиції Болгарії, яку на той час представляли «каравелісти»⁷ і «радославівісти»⁸, слушну нагоду для критики зовнішньополітичного курсу влади. У відповідь кабінет міністрів почав готувати підсилення агітаційно-пропагандистської роботи серед населення країни. У своєму листі до З. Стоянова, датованому 22 березнем 1888 р., С. Стамболов констатував тотальну перевагу газети «Свобода» над опозиційними виданнями в якості друкованого матеріалу. Однак при цьому він наголошував на необхідності збільшення масштабів видавничої діяльності [6; с. 138]. За кілька місяців потому «Свобода» почала виходити двічі на тиждень, а її тираж зріс до чотирьох тисяч екземплярів.

Продовжуючи сприяти зовнішньополітичним акціям уряду, на початку 1890 р. журналісти

провладної газети намагалися переконати болгар, що в умовах того часу добросусідські відносини з Туреччиною було найреальнішим шляхом до об'єднання нації у межах однієї держави. Проте така позиція не завжди знаходила розуміння і підтримку серед населення країни, яке здебільшого сприймало Порту в негативному світлі. У пам'яті народу Османська імперія асоціювалася з її п'ятивіковим пануванням на Балканах.

Навесні 1890 р. «Свобода» звернулася до іншого питання, опублікувавши низку статей, в яких доводилося, що населення Македонії є етнічними болгарами. Журналісти звертали увагу громадськості на безперспективність сербської і грецької пропаганди у Скопському, Бітольському і Салонікському віластах: «Болгарії не треба агітувати. Місцеве населення агітує само за себе. Саме воно, а не султан, має вирішувати власну долю» [15]. «Від наполегливості наших сусідів, – пише "Свобода", – сербів і греків тут більше не стане» [16].

Публікація вказаних статей хронологічно співпадає зі спробами сербського уряду на чолі з Н. Пашичем домовитися з Софією й Афінами про спільні дії проти Туреччини, метою яких було визволення та подальший розділ європейських територій Порти. Однак С. Стамболов категорично відхилив пропозицію Белграда. За його задумом, Македонія мала ввійти до складу лише Болгарії. Таке рішення прем'єр-міністра відразу ж знайшло своє відображення на шпальтах газети «Свобода». Відносно аргументів, які Белград застосовував у якості доказів власних історичних прав на область⁹, то їх журналісти назвали безпідставними: «Царство Душана не може бути сучасним політичним ідеалом, так само і ми не погоджуємося з думкою наших ультра патріотів, котрі називають не тільки Ніш, а й Белград болгарськими містами, через те, що колись вони належали болгарським царям. Македонія, у першу чергу, є провінцією Оттоманської імперії, а її населення – це піддані Його Величності Султана. Без сумнівів, там переважають слов'яни-християни. Хто вони за національністю? Пролита кров за незалежність Болгарської держави та участь у боротьбі за свободу, якою зараз насолоджується частина болгарського племені, – це найбільш красномовні докази» [18].

Зазнавали критики також і намагання Греції посилити свій вплив у Македонії. В журналістських оглядах наголошувалося, що народ області мав сам вирішувати, яку церкву йому відвідувати, а Константинопольська патріархія – головний провідник інтересів Афін – постійно вдавалася до обмеження цього природного пра-

ва. Тому таку несправедливість необхідно було припинити [15].

В цілому протягом 1890 р. Софія продовжила обрану стратегію у вирішенні македонського питання: мирні дипломатичні акції, переговори зі Стамбулом та апеляції до великих європейських держав. «Свобода» підтримувала цю політику: «На сьогодні європейські уряди бачать лише один порядок на Балканському півострові... Болгарія ж надала п'ять тисяч доказів своєї послідовності та спроможності забезпечувати стабільність і тишу [в Македонії – Д. М.], ця обставина є основним аргументом для Туреччини і великих держав, щоб врешті-решт вирішити питання на користь Болгарії» [18].

Влітку 1890 р. заходи уряду почали виправдовувати затрачені зусилля. 14 червня Стамбул повідомив, що санкціонує призначення болгарських владик у Скопській і Охридській єпархіях. «Свобода» охарактеризувала ці події як важливий здобуток прем'єра і його послідовників та висловила вдячність турецькому султану за його сприяння «справедливому вирішенню» церковної проблеми у Македонії [17].

Однак, на думку політичної опозиції, цей успіх виглядав не досить переконливим, про що свідчить чергова порція критики з боку їхньої преси на адресу уряду. «Стамболовістів» звинуватили у «туркофільстві», неспроможності відновити дружні стосунки з Санкт-Петербургом¹⁰, неефективності їхньої тактики і стратегії при вирішенні македонського питання [1, с. 39], тощо. У відповідь газета «Свобода» представила свої аргументи, намагаючись переконати читачів, що Росія не збиралася сприяти розв'язанню болгарської національної проблеми, оскільки головною метою Санкт-Петербурга залишалося перетворення Софії на слухняну маріонетку в своїх руках шляхом усунення від влади С. Стамболова і князя Фердинанда: «Македонія – частина нашого організму, ми без неї не можемо, так само як і вона без нас. Навкруги ж вороги, і Росія вже довела, що хотіла позбавити нас голови»¹¹[17]. Подібна позиція давала можливість опозиції звинувачувати владу в «русофобстві», на що «Свобода» відповідала: «Слово русофіл – це не термін, який означає політичні прагнення, це слово містить безкорисну любов до росіян. Виходячи з цього, у нас існують політики галофіли, австрофіли, а всі болгарі є русофілами. Русофобів у Болгарії не існує» [14].

Таким чином, намагаючись зберегти популярність уряду і НЛП серед лояльно налаштованого по відношенню до Росії населення країни, проурядова газета чітко розділяла своє ставлення до Санкт-Петербурга та до його зовнішньої

політики. Не обмежуючи себе в негативних оцінках на адресу російських прагнень змусити Софію поступитися власними національними інтересами заради задоволення амбіцій імператора Александра III, журналісти у своїх статтях також неодноразово демонстрували і вдячність Росії за визволення Болгарії від турецького ярма [14].

Аналізуючи публікації газети «Свобода» у перші роки правління уряду С. Стамболова, слід зазначити, що її риторика по відношенню до Османської імперії змінювалася в залежності від бажання Порти йти на поступки вимогам Болгарії. При цьому «стамболовістів» важко запідозрити у конформізмі до Туреччини, адже газета час від часу свідомо налаштовувала громадськість проти неї, а також неодноразово демонструвала готовність Софії піти на загострення відносин зі Стамбулом. В інших питаннях, пов'язаних з македонською проблемою, «Свобода» залишалася послідовною. Це стосується її оцінок політики уряду С. Стамболова, а також ставлення до зовнішньополітичного курсу сусідніх балканських країн і Росії.

1891 року влада розгорнула справжню інформаційну експансію, в результаті якої «Свобода» почала виходити щодня, а її тираж збільшився до п'яти тисяч екземплярів. До цього жодна з партійних газет Болгарії не друкувалася у такій кількості. Слід також зазначити, що опозиційні угруповання «радославістів» і «каравелістів» на той момент з різних причин не мали змоги займатися видавницькою діяльністю, а значить і протистояти агітаційно-пропагандистській роботі НЛП та уряду.

«Свобода» продовжувала пропагувати «стамболовістський» варіант розв'язання македонської проблеми, підтримуючи подальше проведення переговорного процесу з Портою. При цьому журналісти у своїх публікаціях часто підкреслювали, що «...болгарська влада, насамперед, бажає будувати добрі відносини з усім світом і слов'янськими державами, у першу чергу» [19], та наголошували на тому, що задля вирішення національного питання урядом будуть використані всі можливі мирні засоби. Найголовнішим вони вважали «сприяння збереженню національної самосвідомості болгарської народності в межах турецької імперії» [20]. Саме тому «Свобода» виступала за продовження зміцнення впливу Екзархату та розширення мережі болгаромовних шкіл у Македонії.

У липні 1892 р. прем'єр-міністр Болгарії відвідав Стамбул. Під час цього візиту він особисто зустрівся з султаном Абдул-Гамідом II. Газета Народно-ліберальної партії схвально по-

ставилася до продовження переговорів з Туреччиною, висловлюючи сподівання на чергові поступки з боку Порти у македонському питанні [21]. Проте надії на швидкі зміни не виправдали себе. Порти не поспішала з прийняттям рішень, що знову надало опозиції слушну нагоду для критики уряду.

1893 року проти С. Стамболова та його прибічників почав формуватися потужний політичний блок, до якого ввійшли «радо-славовісти», дехто з колишніх консерваторів та східнорумелійські «з'єдності»¹². Разом вони налагодили випуск газети «Свободно слово», котра негативно оцінювала заходи влади, направлені на розв'язання македонської проблеми.

У відповідь «стамболовісти» посилили агітаційно-пропагандистську роботу. 1893 року в Пловдиві почала виходити проурядова газета «Време», а 1894-го у Варні – «Правда». Проте головну роль в інформаційній підтримці заходів влади, як і раніше, відігравала «Свобода». Виступаючи на захист зовнішньої політики С. Стамболова, вона вступала у дискусію з опозицією, наводячи власні контраргументи. Наприклад, в одній із надрукованих статей, присвяченій пам'яті першого князя Болгарії А. Батенберга, який помер у Граці 5 листопада 1893 р., увага читачів акцентувалася на видатному досягненні монарха у вирішенні національного питання – приєднанні 1885 р. Східної Румелії, та його рисах характеру, а саме – спроможності поступитися особистими інтересами заради державних. Газета зазначала, що С. Стамболову притаманні аналогічні якості, а його уряд продовжує реалізовувати програму А. Батенберга, направлену на об'єднання всієї болгарської нації в межах однієї держави [22].

На початку 1894 р. прем'єр-міністр відновив переговори з Портою стосовно розширення прав Екзархату в Македонії і Фракії. Їхнім результатом стали чергові поступки з боку Османської імперії: болгарська церква отримала дозвіл на видавництво у Стамбулі своєї газети «Новіні», турецька влада виділила їй у столиці земельну ділянку під будівництво власної духовної семінарії та остаточно визнала автономію болгаромовних шкіл. Крім того, резиденцію екзарха Йосифа було перенесено з околиць Константинополя в аристократичний квартал міста – Перу, а Велеську і Неврокопську єпархії Македонії приєднано до болгарської церкви. Ці події детально висвітлювала «Свобода», яка високо оцінювала здобутки уряду [23].

Втім, незважаючи на вказані досягнення «стамболовістів», 31 травня 1894 р. під тиском об'єднаної опозиції князь Фердинанд від-

сторонив від влади їхній кабінет міністрів. Залишаючись вірною С. Стамболову, «Свобода» виступала на захист його принципів ведення зовнішньої політики, підкреслювала здобутки у вирішенні македонського питання, називала відставку прем'єра непорозумінням та інтригою [24]. Протягом першої половини 1895 р. газета ще продовжувала впливати на формування громадської думки в країні, однак після смерті С. Стамболова 18 липня 1895 р. її популярність поступово почала згасати.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У період з 1887 по 1894 р. газета «Свобода» розглядала різні аспекти розв'язання македонського питання. Її публікації дають доволі чітке уявлення про плани уряду і Народно-ліберальної партії щодо вирішення цієї проблеми. Безперечно, кінцевою метою «стамболовістів» було приєднання Македонії до Болгарії. Але реалізація основної програми, на їхню думку, залежала від виконання кількох першочергових завдань: пробудження болгарської національної свідомості у населення європейських територій Туреччини шляхом розширення мережі болгаромовних учбових закладів; посилення позицій Екзархату; здобуття автономії Македонії у складі Порти. С. Стамболов і його прибічники йшли до поставленої цілі еволюційним шляхом, віддаючи перевагу мирним методам.

Задля популяризації заходів уряду «Свобода» вдавалася до маніпуляцій суспільною думкою. У залежності від обставин вона представляла Туреччину в образі партнера Болгарії, або її ворога. Під час конфронтації Софії і Стамбула газета часто апелювала до країн, які підписали Берлінський трактат, сподіваючись на їхнє втручання у ситуацію.

Газета намагалася пояснити свої симпатії до Росія як країни і негативне ставлення до її політики на Балканах. «Свобода» жодного разу не виказала свого сподівання на допомогу Санкт-Петербурга у реалізації болгарської національної програми. Навпаки, вона часто застерігала, що від цього сприяння не слід очікувати чогось корисного. Засуджувала «Свобода» і можливість співпраці Болгарії, Сербії і Греції у вирішенні македонського питання, застерігаючи, що це може призвести до розділу області. Газета називала безпідставними претензії цих країн на територію Македонії, підкреслюючи її болгарський етнічний характер.

Таким чином, вивчення матеріалів проурядової газети дає змогу конкретизувати програму болгарської влади щодо вирішення національного питання, скласти більш детальне уявлення про зовнішню політику уряду, а також

про настрої характерні для суспільства з приводу македонської проблеми.

ПРИМІТКИ

1. Частина так званого східного питання, що виникло на початку XIX ст. у зв'язку з кризою в Османській імперії – поступовою руйнацією Порти та необхідністю вирішення долі її європейських вілаєтів. Для Болгарії в останній третині XIX ст. македонське питання – це невід'ємний елемент національної проблеми.
2. В його основі був попередній мирний договір, підписаний між Російською і Османською імперіями за результатами війни 1877 – 1878 рр. Згідно з ним передбачалося створення автономного у складі Порти Болгарського князівства, до якого мали увійти Меція, Македонія, Південна Добруджа та значна частина Фракії.
3. Партія прибічників прем'єр-міністра Болгарії Стефана Стамболова, створена 1886 року.
4. «Свобода» – перша політична газета Болгарії, яка друкувалася за державні кошти. Вона мала власну типографію та офіс, а її співробітники регулярно отримували заробітну плату і гонорари.
5. Маються на увазі болгарські опозиційні політичні газети – «Народні права» «радославівців», «Тирновська конституція» «каравелістів».
6. Стаття 23 Берлінського трактату формально зобов'язувала Стамбул провести в Македонії реформи – прийняти Органічний статут (на кшталт Критського 1868 р.), згідно з яким християни могли б працювати у судових інстанціях, та створити Загальну раду для поліпшення системи управління територіями, де переважало слов'янське населення. Стаття 62 передбачала забезпечення релігійної автономії в Македонії, а також рівних прав і обов'язків для всіх громадян імперії, незалежно від їхньої конфесійної належності.
7. Політичне угруповання на чолі з Петко Каравеловим і Петко Славейковим, утворене 1883 року після першого розколу Ліберальної партії Болгарії.
8. Угруповання прихильників колишнього прем'єр-міністра країни Василя Радославова (1886–1887 рр.), яке 1886 р. оформилося у самостійну Ліберальну партію.
9. Надалі по відношенню до Македонії буде застосовуватися умовне визначення – «область».
10. «Каравелісти» вважали, що македонську проблему можна вирішити на користь Болгарії лише за сприяння Санкт-Петербурга.
11. Йдеться про події березня 1887 р., які характеризувалися газетою «Свобода» як спроби Росії організувати державний переворот у Болгарії. Тоді у містах Сілістрі і Русе відповідно 1 і 3 березня 1887 р. відбулися бунти проросійські налаштованих військових частин. Вони були швидко придушені за допомогою вірних уряду збройних формувань.
12. Члени Народної партії Східної Румелії, яка після приєднання автономної області до Князівства у 1885 р. практично припинила свою діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ангелова Н. Идеите на опозицията (1887–1894) по националния въпрос / Н. Ангелова // История. – 1995. – № 6.
2. Блек С. Установяване на конституционно управление в България / С. Блек. – София, 1996.
3. Гигов В. Българо-сръбските отношения по националния въпрос в края на 80-те и началото на 90-те години / В. Гигов // Стефан Стамболов – революционер и книжовник. – Велико Търново, 1988. – С. 60-67.
4. Горанов П. Стефан Стамболов за националното обединение / П. Горанов // Известия на Регионален исторически музей. – 2006. – Т. 5. – С. 164-170.
5. Елдъров С. Национализъм и патриотизъм в българската история / С. Елдъров // Македонски преглед. – 2009. – С. 13-32.
6. Иванов Д. Диктаторът и печатът / Д. Иванов // Стефан Стамболов. Историко-публицистичен очерк. – София, 1990.
7. Косик В. Размышления о судьбах Болгарии, Стефана Стамболова, государственности / В. Косик // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.). – СПб., 2006. – С. 117-124.
8. Мичев Д. Стефан Стамболов и македонският въпрос / Д. Мичев // Македонски преглед. – 1995. – № 4. – С. 55-78.
9. Свобода. – 1888. – 15 май.
10. Свобода. – 1888. – 13 август; 10 септември; 20, 24, 27 октомври.
11. Свобода. – 1888. – 3 септември.
12. Свобода. – 1889. – 11 януари.
13. Свобода. – 1889. – 29 октомври.
14. Свобода. – 1889. – 9 декември.
15. Свобода. – 1890. – 14 април.

16. Свобода. – 1890. – 23 май.
17. Свобода. – 1890. – 27 юни.
18. Свобода. – 1890. – 6 юни.
19. Свобода. – 1891. – 4 октомври.
20. Свобода. – 1892. – 18 януари.
21. Свобода. – 1892. – 29 юли.
22. Свобода. – 1893. – 8 ноември.
23. Свобода. – 1894. – 13 април.
24. Свобода. – 1894. – 23 май.
25. Чорній В. Історія Болгарії / В. Чорній. – Львів, 2007.
26. Perry D. Stefan Stambolov and the emergence of modern Bulgaria, 1870–1895 / D. Perry. – Durham, 1993.